

שבת שלום ומבורך

הברכה שבת שלום השגורה בפינו אינה נמצאת במקורות עתיקים, לא בתלמודים ובמדרשים ולא בספרות הפוסקים, ויהודה גור משער במילונו¹ בדרך שמה, שמקורה בדברי הברייתא "ביציאתו אומר (המבקר חולה בשבת) 'שבת היא מלועוק ורפואה קרובה לבוא [...] ושבתו בשלום'" (שבת יב ע"ב), והוא כותב שם, שהברכה מצויה בספר של"ה.² באמצע חלק מסכת שבת שבספר אנו קוראים: "אדם המבקר לחבירו בשבת שחרית לא יאמר לו כדרך שאומר בחול 'צפרא טבא' רק יאמר לו שבת שלום או 'שבת טוב'".³

הברכה המקובלת אצל ספרדים ו"חסידים" מעדת האשכנזים בשלמותה שבת שלום ומבורך נמצאת בספר "חמדת ימים".⁴ והעיר לי מ' מדן, כי יש לה עדות קדומה יותר. ר' יעקב עמדין מוסר בסידורו, ב"הנהגת ליל שבת":⁵ "וז"ל כתבי האר"י: כשתכנס לבית תאמר בקול רם שבת שלום ומבורך"; והוא מוסיף ואומר: "כך היה מנהג אמ"ה [אבי מורי הרב] ז"ל".⁶

* פ"ר בלשוננו לעם כד (תשל"ג), א, עמ' 3-7.

1. "מילון עברי" המורחב, הוצאת דביר, תל-אביב תש"ו, עמ' 994 א, ערך "שבת".
2. ספר שני לוחות הברית מאת ר' ישעיה הלוי הורוויץ (1565-1630). את כתיבת הספר גמר המחבר בשנת 1623 בירושלים.
3. שם, דף קלה ע"ב, דפוס פיורדא 1764.
4. דפוס ראשון תצ"ז. ראה: מילון בני-יהודה, יד, עמ' 26885. תימנים - מ"ד בכניסתם (בליל שבת) אומרים שבת שלום" (י"ל נחום, מצפונות יהודי תימן, תשכ"ב, עמ' 83; ובעת שתיית יין ביום אומרים 'שבת טוב ומבורך' (י' קאפה, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 261); יהודי כורדיסטאן מברכים "שבת שלום טוב ומבורך" (יונה צבר, "היסודות העבריים בניב הארמי של יהודי זאכו בכורדיסטאן", לישוננו לח [תשל"ד], עמ' 215).
5. סידור עמודי שמים, אלטונה תק"ה, דף שדמ ע"ב (= סידור בית יעקב, לעמבערג תרס"ד, ומהדורות צילום שונות, עמ' קנ).
6. הערת מ' מדן: "חכם צבי, אביו של ר' יעקב עמדין, נפטר בשנת תע"ח, כעשרים שנה לפני שיצא 'חמדת ימים' [אין זה חיבורו של נתן העוזי]. חכם צבי ובנו ר"ע היו רחוקים מלהשתמש במקורות מעין ס' 'חמדת ימים' החשוד כשבתאות, ואין ספק כי באה להם הנוסחה הנ"ל מכתבי האר"י ממש. במקורות אחרים, המסתמכים על מסורת האר"י, כגון ס' 'נגיד ומצוה', 'שולחן ערוך של האר"י', 'חמדת ישראל' לר' שמואל ויסל (מהדורת ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש), סידור ר' שבת מראשקוב ועוד, נמצאת הפסקה הנ"ל כשם האר"י ללא התיבה 'ומבורך': 'שבת שלום'."

ברכה זו התמיהה מכבר כמה מבעלי לשון: (א) בצירוף של שני הלוואים השונים לשם העצם שבת – לוואי ראשון שם עצם שהוא סומך (בגניטיב), ואחריו לוואי שם תואר (בנומינטיב); (ב) בצורת התואר הבא בלשון זכר, ושבת הרי היא שם נקבה, ומוטב היה לטבוע את מטבע הברכה בזה הלשון: "שבת שלום וברכה", או "שבת שלום, שבת מבורכת".⁷

הקושיה השנייה אינה קושיה. אמנם במקרא, במשנה ובתלמוד, אף בספרות שלאחריהן, שבת היא לשון נקבה, אולם יש במקרא בלשון זכר: "שומר שבת מחללו" (= מחלל אותה, את יום השבת);⁸ וביטוי זה, שהוא עיקר גדול בשבת, שגור בפי העם והשפיע גם על השימוש של שבת בלשון זכר, שנמצא כאן וכאן בספרות הרבנית.⁹ מחבר זמר "כל מקדש" לליל שבת הכניס את הביטוי שבישעיה בתחילת הזמר: "כל מקדש שביעי כראוי לו, כל שומר שבת כדת מחללו". בהמשך הזמר פייט: "המאחרים לצאת מן השבת וממהרים לבוא, שמחים לשמרו ולערב עירובו". בזמר אחר לליל שבת ("יום שבת קודש הוא") שרים: "בא שבת בא מנוחה".¹⁰

באשר לקושיה הראשונה אפשר ששלום משמש בעברית כשם עצם אך גם כשם תואר. כך בפסוק "ירדפם יעבור שלום" (ישעיה מא, ג). רש"י ורד"ק מפרשים כמו בשלום, היינו, תיאור; ורד"ק מוסיף "ויש לפרש שלום שם תואר כמו ויבוא יעקב שלום ויהיה שלום בשקל קרוב רחוק". גם גזוניוס-קאוטש ("עמ' 379) מעיר שמא שלום כאן

7. ראה: אבינרי, יד הלשון, עמ' 539.

8. ישעיה נה, ב; נה, ו; ועוד בשני מקומות: "עולת שבת בשבתו" (במדבר כה, י), ורמדי שבת בשבתו" (ישעיה סו, כג).

9. ראה בדברי שלמה (לעיל, הערה 2) "שבת טוב". גם נפוץ בספרות "שבת הגדול" (שאינן פירושו אלא "השבת הגדולה"): "שבת שלפני הפסח נהגו העם לקרותו שבת הגדול, ואינן יודעין למה" (סידור רש"י בעריכת ר' יעקב פריימן, תרע"ב, סי' שנ"ב, עמ' 171; מחזור ויטרי לרבנו שמחה, מתלמידי רש"י, מהדורת ר' שמעון הורוויץ, תרפ"ג, סי' רנ"ט, עמ' 222. שניהם במאה הי"ב). "מצאתי בפרדס שחיבר רש"י: שבת שלפני הפסח נהגו לקרותו שבת הגדול [...] וכן נהגו לקרות שבתות לשלש רגלים [...] טעם אחר, לפי שמאחרין העם בשבת שלפני הפסח לשמוע הדרשה עד אחר חצות סמוך למנחה" (שבלי הלקט" מאת ר' צדקיה בר' אברהם הרופא במאה הי"ג, מהדורת שלמה בובר, תרמ"ז, סי' ר"ה). ובברכת המזון, בברכת רצה והחליצנו, בנוסח של אשכנזים וספרדים: "במצות יום השביעי השבת הגדול והקדוש הזה" (לא כך בנוסח הרמב"ם ובנוסח תימן).

10. כך הלשון בתוספות סנהדרין לח ע"א, ד"ה חצבה. ראה טביוב, עמ' 75; אבינרי, היכל רש"י, ד, עמ' פה. הקדמת הפועל לשם נרמה אף היא ללשון זכר, והפועל הראשון גרר את חזרת הפועל באותו לשון. וראה "מתנות כהונה" (סוף המאה ה"ט): "מה היה העולם חסר [...] בפירש"י בחומש משמע שהעולם היה חסר מנוחה, וכאשר בא שבת הרי בא ג"כ מנוחה" (דפוס ראם, וילנה תרע"א, י, ס).

תואר.¹¹ וכבר הראה זולאי, כי שלום שם תואר בלשון חכמים ובפיוטים, ויש שלום, שלומה, שלומים כשם תואר, ושתי המלים גרדפות הן.¹² ד' בן-חיים מצא תופעה זו גם בעברית ובארמית של נוסח שומרון, והוכיח את "קדמות שימוש של שלום כש"ת ולא דווקא כש"ע" מנוסח תורת כהנים כ"י רומי ומכ"י וטיקאן.¹³ אולם גם את צירוף הלוואים השונים (שם עצם ושם תואר) אפשר ליישב מבחינת חוקי הלשון. עניין הקיצור בלשונות (אליפסה) ידוע. ועל דרך זו בלשון העברית כבר דיבר התנא ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בשלושים ושתיים מידות שלו. המידה התשיעית אצלו היא דרך קצרה. גם מדקדקינו ומפרשינו הראשונים ידעה. "ספר הרקמה" של ר' יונה אבן ג'נאח הקדיש לה שער שלם.¹⁴ כאן בברכה בא הקיצור עקב נטיית מברכים להשמיט בפעם השנייה את השם שבת, משום שאין בו שינוי ניכר בהגייה לכשיישנה (שבת שלום, שבת מבורך). אולם קיצור מעין זה חידוש הוא, ואינו מצוי לא במקרא ולא בספרות שלאחריו.

11. גזניוס-בול אומר על ארבעה פסוקים, שבהם שלום בלשון רבים (שלומים) - ישעיה נג, ה; ירמיה יג, יט; תהלים נה, כא; שם סט, כג, שיש הרואים בשמות אלו תואר, אולם הוא מציע תיקון הטקסט.
12. ראה: מ' זולאי, "עיוני לשון בפיוטי יי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים ו (תש"ו), עמ' רטז-ריז, רמו.
13. ראה: בן-חיים, עואנ"ש, כרך ג ספר ב, עמ' 153, הערה; עמ' 374, בהוספה לעמוד 153. "תורת כהנים" דורש את הפסוק "ונכרתה הנפש היא מעמיה" - "הנפש - ולא הציבור, היא - ולא אנוס וכו', מעמיה - ועמיה שלום". כך בכ"י רומי, אסמני 66; ואילו הנוסח המצוי הוא: "בשלום" (צו, מ"ד). וכבר מנקדו של כתב-היד הנ"ל התקשה וניקד כאן שלום, ובמקומות אחרים ניקד: שלום.
14. שער כה (כד), א, עמ' רסג-רצג, מהדורת מיכאל וילנסקי, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ד.